

Balogh András: Közkönyvtár-használati trendek, kihívások itthon és a nagyvilágban - I. rész

"...a 21. század az emberi értelem egész történetének legnagyobb kihívása lesz."

Stanislaw Lem: Sex wars

Bevezető: a könyvtár demográfiai környezetének főbb kérdései a globális korban, különös tekintettel a gazdasági világválságra

2008 tavaszán reprezentatív igényű szemlézést végeztem a külföldi és hazai szakirodalomban arra nézvést, miképpen alakulnak a legfőbb könyvtárhasználati, statisztikai trendek az európai és észak-amerikai könyvtári kultúrákban. Kettős cél vezetett e feladatnál: egyrészt szerettem volna tisztábban látni, hogy néhány "nyugati" könyvtár esetében hogyan alakul a könyvtár (globalizált) társadalmi környezetének (megváltozott) viszonya a könyvtárhasználat statisztikájában; másrészt e kutatások eredményeit összevettem a magyar trendekkel, s azokon belül természetesen a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központi Könyvtárának mutatóival. Azzal a szándékkal fogtam munkához, hogy kiderítsem, könyvtárunk milyen utat tett meg a globális könyvtári trendekhez való felzárkózásban, továbbá, hogy kimutathassam: globalizált világunkban is lehet egyfajta elhajlás a könyvtárhasználat nemzeti specifikumai felé a globális általánosságoktól. A végeredmény ennek megfelelően és várhatóan ellentmondásos felismerést hozott: jórészt természetesen bizonyos (vizsgálati célintézményem szempontjából elsősorban a FSZEK-re lokalizálható) párhuzamosságokat, csökkenő különbségeket, amelyek jelzik a magyar könyvtárhasználati kultúrának és szükségletrendszernek az EU-tagállamokhoz, a globalizált világgazdasághoz, multikultúrához történő emancipálódását, ugyanakkor a magyar könyvtári rendszer és használói kultúra sajátosságaiból adódó bizonyos különbözőségeket, specifikumokat is ki lehetett mutatni. (Leginkább a dokumentumkölcsonzés FSZEK-es növekedése tarthat számot a "különütasság" sikertörténetére.) A nagy kérdés mindezek után az, hogy merre konvergál a magyar könyvtárügy, és mennyiben őrződhetnek meg bizonyos kulturális divergenciák? A hazai könyvtárhasználat statisztikai mutatóinak mely elemei lesznek dominánsak? Megmaradhatnak-e bizonyos nemzeti sajátosságok a könyvtárhasználat (és az olvasás, kulturálódás) szintjén, vagy ezen a téren is a kulturális globalizáció sodrában oldódnak fel a különösségek? A filozófiai, ok-okozati kérdés ennek tükrében úgy szól, hogy a nemzetspecifikusság a globalizációs trendek révén, (azaz ráhatásukkal) vagy azok ellenére, (ellenhatásukra) mutatható ki a könyvtárhasználatban? Esetleg egyfajta "kettős könyvtárhasználati identitás" fog meghonosodni, amely, tekintettel a magyar népesség gyorsuló ütemű elöregedésére, még jó ideig biztosítani fogja a kulturálódás hagyományosabb (a "népművelési paradigmán") nyugvó formáit is, míg a (népességen belül csökkenő arányú, de a könyvtárhasználatban százalékosan aktívabb) fiatalok már a legkorszerűbb technológiába beleszületve és felfegyverkezve fognak e-bookokat olvasni, tanulni az interneten és az újabb fejlesztésű e-book reader2-eken? A demográfiai hasadékok fognak-e manifesztálódni egyfajta könyvtárhasználati, (közművelődési) divergenciában, vagy azoknak lesz igaza, akik azt vélelmezik, hogy az internetet, digitalizációt, az életkorban "fölfelé" haladva, értékalapúan elsősorban az idősödő generációk fogják felfedezni?

És itt nem lehet továbbhaladni annak a dilemmának a rövid kifejtése nélkül, hogy a világ könyvtárügyének perspektívájából miként lehet előre mutatóan értelmezni a (világ)demográfia egyes trendjeit, hiszen a könyvtár is abból a társadalmi környezetből "meríti" lehetséges olvasóit, ahonnan potenciális használóik az adott kultúrkör demográfiai viszonyai és gazdasági lehetőségei szerint szeretnének könyvtári ellátáshoz jutni a globális kulturális "bőség kosarából". Mindeközben figyelmünket nem szabad, hogy elkerüljék bizonyos (világ)demográfiai trendek kettős ellentmondásának (előregedés, túlnépesedés) helyi és globális szinten egyszerre zajló folyamatait. E globális és helyi demográfiai trendek ökológiai-gazdaságpolitikai megítélése, kezelése nem vehető egy kalap alá a kulturális fogyasztás mennyiségi és minőségi törvényszerűségeivel, ezek

növelésével kapcsolatos könyvtár-politikai elképzelésekkel. Az ún. "nyugati kultúrkörben" lakó "öslakosság" elöregedése, a korfa fokozatos eltolódása, egyáltalán nem biztos, hogy könyvtárügyi szempontból is csak negatívan értelmezhető. Némely fejlettebb országokban akár 20-30 év (viszonylagosan jó életminőségű) aktív nyugdíjas időszak is vélelmezhető bizonyos társadalmi csoportokra. A "nyugdíjaskombó" vagy a "matuzsálem összeesküvés³" - ahogy ezen társadalmi réteg szociális-költségvetési, demográfiai kontextusba is helyezett össztársadalmi problémáit nevezni szokták - új kérdéseket vetnek fel nemcsak bizonyos gazdasági javak újraelosztásáért folyó (gazdaság)politikai vitákban. Így, a minőségi öregkori lét fontos kulturális aspektusa, szempontja lehet a könyvtárba járás, a kultúra újra fölfedezése, és az azt támogató társadalmi programok.⁴ A nyugdíjas korúak még nagyobb számú és fokozatos bevonása a könyvtári ellátásba, tekintve, hogy ez az a réteg, amely biztos, hogy a kulturálódás hagyományosabb formáit is választani fogja, így még jó ideig elégséges forrás lehet a közkönyvtárak számára, megfelelő könyvtári marketinggel felpörgetve. Jól beilleszthető könyvtári programokat, mint például a 2009. október 5-11. között megrendezett Országos Nagy Könyvtári Napokat, vagy a "Könyves Vasárnap"-ot rászervezve a nemrég elfogadott Idősügyi Nemzeti Stratégia irányelveire, amely a minőségi nyugdíjas lét kérdéseivel is foglalkozik.⁵

Nem lehet nem figyelmeztetni az érem másik, kevésbé üdvös oldalára. Egyrészt a gyermekszületések számának a nyugati világban történő fokozatos csökkenése, illetve a népszaporulat régiós és helyi arányainak átrendeződése miatt kérdéses, hogy kiknek és hogyan tudjuk, hogyan lehet átadni a kultúrát, kik fogják azt továbbörökíteni. Ehhez kiemelten szükséges bizonyos hátrányos rétegek (kisebbségek, etnikumok, bevándorlók) helyi szintű, globális vetületben a gazdasági periférián elhelyezkedő földrészek, régiók népességének társadalmi integrációját, kulturális esélyegyenlőségét segítő, e rétegek könyvtárhasználatát elősegítő programok szervezése. Éppen ezért első lapszemlénk azokat a trendeket emeli ki, amelyek a közkönyvtári funkciókat a szociális feladatok irányába tolták el. A probléma mindazonáltal a világválság hatására felerősödött. A The New York Times 2009. április elsején arról ad áttekintő tudósítást⁶, hogy Amerika nagyvárosaiban új szociális kihívásokkal kell megküzdeniük a közkönyvtáraknak. Sokan nem a közvetlen könyvtári szolgáltatásokért térnek be az intézmények falai közé, hanem a fokozódó munkanélküliség következtében utcára kerülve, a közkönyvtárakat szociális intézményként is használják. Eddig csak a késedelmi díjak és a rossz polcra helyezett könyvek okoztak bosszúságot, de most hangoskodással, verekedéssel, növekvő lopásokkal is számolni kell. Egyre többen mennek a közkönyvtárakba, például munkanélüliek állást keresni az interneten, még akkor is, ha jelentős részüknek "fogalmuk sincs arról, hogy mi is az az internet". Hajléktalanok, kulcsos gyerekek, elszegényedett idősek a világ egyik leggazdagabb államában is rászorulnak a közkönyvtárra.

Mindezek, feltételezzük, csak a jéghegy csúcsát jelentik. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a közkönyvtárak globális és helyi szinteken egyaránt "szociális bombán" ülnek, ma még nem megjósolható nehézségekkel, kihívásokkal szembesülve. Nagy vonalakban az látható, hogy a könyvtárak jelentős része még a fejlettebb könyvtári kultúrákban sincs felkészülve a szociális szerep szélesebb spektrumú befogadására, ellátására. A szociális szerep és a konfliktusfeloldás megfelelő kezelése mindazonáltal előfeltétele a kulturálisan hátrányos rétegek könyvtári elfogadásához, neveléséhez.

A könyvtárügy szakmai szempontjából ezekhez a problémákhoz hozzáadódik, hogy az írott-digitalizált kultúra területén is megjelentek azok az "elektronikus" privilégiumok, amelyek a kultúrához való szabad hozzáférést ilyen vagy olyan alapon korlátozzák. Legutóbb a Google kezdeményezéséről olvashattunk⁷; ennek lényege az, hogy a Google, a "beszkennelt művek milliói" fölött tulajdonolna digitális terjesztési jogokat, egyelőre csak a 150 évesnél régebbi angol szerzőjű és idegen nyelvű könyvek angol fordításai vonatkozásában. (Sajátos "árulkapcsolás" az, hogy a cég "előre" is fizetne bizonyos összeget a szerzői jog megsértése miatt, azaz az írott kultúra fölött rendelkezni vágyó vállalkozás a jövőre vonatkozóan is a folyamatos jogsértésből szerzett hasznából "kárpótol". Jellemző ez a "moral insanity" a világhálón és a világ gazdaságon uralkodó vastörvényekre.) Amíg egyik oldalon tehát egy "digitális diktatúra", a kulturális javak szabad hozzáférhetősége és személyek fölötti teljes digitális kontroll új világának "orwelli" elő- és

rémképe, addig a másikon a (funkcionális) és digitális analfabetizmus, technológiai lemaradás gátol és rekeszt ki a kultúrából. A globalizáció paradoxonai közé tartozik, hogy éppen az a globalizációs folyamat, amely hosszabb távon növeli a térségek közötti különbségeket, rögzíti a strukturális, kulturális visszamaradottságot, kényszeríti ki, készíti fel mégis a szegényebb régiók tömegeit bizonyos szintű írott és elektronikus kultúra elsajátítására, a "bérrabszolga" munkaerő-piaci szerepük ellátására. Nem feladatunk a globális imperializmus eme újabb fejezetének dialektikus, mindenre kiterjedő ellentmondásait feltárnunk⁸, de nekünk könyvtárosoknak még egy ilyen ellentmondásos helyzetben is az emberközpontú, minél több embert elérő könyvtári szolgáltatások fejlesztéséért kell küzdenünk, hogy amint valaki eljutott az írott (és olvasott) kultúra bizonyos szintjére, a könyvtárhasználat előfeltételeihez, akkor, ha lehetséges, csakis értéket ismerjen meg a kultúrából!

A könyvtárhasználat ontogenetikus előfeltételeit meghatározó - részben objektív társadalmi faktorok, úgymint az iskolázottság, az életszínvonal, a szabadidő, a munkavégzés, valamint bizonyos szubjektív, szociálpszichológiai adottságok és motivációk, mint az ízlés, a műveltség, az olvasáskészség és olvasáskultúra - rendkívül bonyolult, egymásra ható és egymást erősítő (vagy éppen gyengítő) társadalom-lélektani folyamatai kristályosítják ki azokat a mindenkori demográfiai-szociokulturális trendeket, amelyek egy társadalom könyvtárhasználatában statisztikailag, demográfiailag is testet öltenek. A könyvtárhasználat társadalmi beágyazódásának soktényezős meghatározottsága, sokszínűsége a globális multikultúra világában egyre inkább általánosítható előfeltételek szerint zajlik (főképp az informatika fejlődése révén), éppúgy, mint a globális termelés maga is. A globális információs társadalom tehát egyre inkább egyneműsíti a könyvtárhasználat, a kulturálódás, a kultúrához, információhoz való jutás objektív társadalmi-gazdasági és nem utolsósorban technológiai feltételeit. Már természetesen akkor, ha az adott régió vagy ország részese a globális világgazdaság elterjedése és működése objektív feltételeinek, a termelőeszközök importja által meghatározva, és lakosainak zöme rendelkezik a globális kultúra és tudásgazdaság elsajátításához szükséges írás- és olvasáskészséggel, valamint számítógépes kultúrával. Az "e"-kondíciók és képességek alatt lévő, vélhetően nagy számú népesség, akiket éppenséggel nem összeköt a világháló, hanem egyfajta kulturális-digitális szakadékként elválaszt, vélhetően akkortól válhat potenciális könyvtárhasználóvá, kultúrafogyasztóvá, aktív közösségi-hálózati társadalommá, azaz az információs globális társadalom emancipált tagjává, ha bár külső segítséggel, de képes lesz leküzdeni azokat a kulturális és gazdasági hátrányokat, amelyek meggátolják, hogy a könyvtári rendszerek iránti szükséglet kialakuljon. Így Magyarországnak is alapvető érdeke és feladata, hogy a még mindig nagyjából szóbeli kultúrában élő roma kisebbség minél hamarabb a tudástársadalom és a könyvtárhasználat aktív tagja, potenciális felhasználója lehessen, azaz egyaránt meg kell szüntetni a digitális és a funkcionális analfabetizmust. Nem feladata cikkemnek e roppant komoly és fontos projektum szakmai megvitatása, csak abból a szempontból emelem ki fontosságát, hogy a "fejlettebb" régiókban is vannak olyan társadalmi rétegek, amelyek a harmadik világ szintjén élik (kulturális) életüket, s akiket a könyvtárak számára potenciális használóvá formálni fontos közösségi feladat.

A fenntartható kulturális fejlődés a posztmodern könyvtári "ökomarketing" tükrében

Rövid kitérőként, a demográfia fontos, szinte közhelynek tűnő, de ebben a kontextusban talán kevésbé említett trendjeinek felkerekített számadatai szerint, napjainkban (néhány évtizedes eltolással) él a Földön a valaha élt emberiség tíz százaléka! Más megfogalmazásban úgy is mondhatnánk, hogy a valaha megszületett emberek közül minden tizedik elvben élőben is találkozhatna. Még másképp láttatva e kijelentés súlyosságát, úgy is összegezhethetjük, kerekíthetjük a demográfia ezen összesített adatait, hogy a Földön, a jelenleg is élőkkel együtt, 80 milliárd emberi élet volt jelen a történelem során! A fenntartható fejlődés ökológiai és a könyvtári ellátás kulturális szempontjait természetesen nem elsősorban a retrospektivitás (bár a kultúrában a hagyomány alapvető fontosságú), hanem az egyidejűségben történő exponenciális növekedés, a népesség (népsűrűség) eloszlása, területi-gazdasági, demográfiai aránytalanságainak nyomasztó és fokozódó

jelenkori problémái nyugtalanítják. (2003-ban a Föld lakói közül 2,5 milliárd volt regisztrált könyvtári tag.⁹ Lásd később.) De vajon a népesség növekedésének százalékos és területi eloszlásának ilyen egyenetlenségei hasonlóan érintik-e a kulturális közellátás könyvtári problémáit, mint a piaci termelés és fogyasztás globális kérdései? Képes-e a globális könyvtári kapacitás és a digitalizáció olyan jellegű növekedésre, kulturális programra, amely egy valóságos értékközpontú kulturális fejlődést támogat?

Amíg a fenntartható fejlődés perspektíváit meghatározó ökológiai-gazdasági szempontok épp abban fejtik ki aggályaikat, hogy egyre több ember szeretne mind több olyan anyagi erőforráshoz jutva boldogulni, alapvető anyagi szükségleteit kielégítve, amelyek hozzáférhetősége csökkenő, elosztása rendkívül aránytalan (és igazságtalan), addig a kultúra terjesztésében jeleskedők éppen attól tartanak, hogy míg egyes kultúrákban kiüresednek a kulturálódás hagyományos csatornái, például az olvasás, és egyre kevesebben kulturálódnak, addig más régiókban százmilliók várnának a kulturális szakadékok megszüntetésére, és a kultúrából való részesedés növekedésére. A kulturális ellátásban jelentkező "globalizációs (kritikus) tömeg" tehát ellenkező előjellel nyomaszthatja a világ kulturális-műveltségi állapotáért aggódó politikusokat: nem az a cél, mint az energiafelhasználásnál, hogy az emberiség minél hatékonyabban és takarékosabban, lehetőleg egyre kevesebb energiát elhasználva, egyfajta kényszerű "ökodiktatúra" (politikai) energiakontrollja és fogyasztási megszorítások gazdasági kontrollja alatt éljen, hanem éppen ellenkezőleg. Minél többen, minél több és igényesebb kultúrát fogyasztva szabaduljanak föl a valóságos szellemi szabadság birodalmába, az egyetemes (magas) kultúrába. Nos, ezzel együtt a kép még elkésőbb: az emberiség gazdagabb, de kisebb része, bár létfeltételei alapján megtehetné, mégis egy nyomasztóan romboló tömegkultúra hatása alatt elégti ki (deformált) ízlésvilágát, míg a magaskultúra egyre inkább egy szűk elit szükségletévé zsugorodik. Addig az "írástudatlan régiókat" saját helyzetük rekeszti ki a lokális (népi) kultúrákból a magasabb kultúra elsajátítása felé vezető útról. Lehetetlen ebben az ellentmondásban nem fölfedezni az ún. "posztpolgári-posztmodern" kultúr- és könyvtárpolitika "csődjét" és "kiúttalanságát", de paradox módon a továbblépéshez is kell "e" válság, hogy a könyvtár technológiai eredményeit felhasználhassuk kezelésére. A "globalizált" könyvtárosnak tehát éppen fordítva kell gondolkoznia, mint a közgazdásznak, demográfusnak, ökológusnak, amikor a Föld fenntartható kulturális fejlődésének érdekeiért harcba indul. Nemhogy a kulturális fogyasztás csökkenését, hanem az általános műveltség minél igényesebbé és ízlésesebbé formálásért, a fogyasztás mennyiségi és minőségi növelését kell szorgalmaznia, feltételeinek megteremtéséért küzdenie, a kulturális fenntarthatóság végett. Ez pedig reciprok gondolkodást igényel az ökológiai szempontokhoz képest, mivel a kulturális szükségletek alapvetően más természetűek. Nem minimalizálni kell a kulturális szükségleteket, hanem maximalizálni. Éppen azért, mert a környezettudatosság is egyfajta kulturáltság kérdése¹⁰. A kultúrára nem érvényesek a közgazdaságtan piaci, és az ökológia környezetvédelmi sémái, szempontjai. A kultúra területén nem kell a fogyasztás "mennyiségétől" félni, csak éppen ismerni kell a mennyiség és a minőség dialektikus (és éppen ezért egyetemes) filozófiai viszonyrendszerét. (Tehát nemcsak az a kérdés, hogy minél többet fogyasszunk, de az is, hogy mit fogyasszunk!) A könyvtár kultúraterjesztésében a mennyiségnek fontos, de a piaci-termelési "élődség" marketingfilozófiájától eltérő, kultúrfilozófiai szempontjai vannak, (éppúgy, mint a minőségnek is természetesen)! Azonban a könyvtárügy nemzetközi szinten hasonló nyomasztó demográfiai ellentmondással találja magát szemben, mint a piaci elosztás strukturális-pénzügyi aránytalanságainál: kevesen, bár egyre specifikusabb és növekvő igényekkel jutnak magas kultúrához, a másik oldalon viszont tömegek rekesztődnek ki a kulturális felemelkedésből. Ezen ellentmondás meghaladása helyi és globális szinten csak egyfajta dialektikus könyvtárpolitikában oldható fel. A könyvtári szükséglet körébe vonható személyek - a globális trendek alapján - egyszerre vannak jelen egyre kevesebben, csökkenő mértékben, de differenciált és specializált szükségleteikkel a nyugati világban, (elitizálódás); és egyszerre sokan, "általánosabb" könyvtárhasználati lehetséges igényeikkel (egyelőre részben kirekesztve) óriási feladatként és lehetőségként, egyben a könyvtárhasználat statisztikai számait kiegyenlítő, jelentkező a közkönyvtári ellátás felé.

És akkor, ennek ismeretében lássuk, hogy a könyvtárhasználat bizonyos nemzetközi mutatói,

trendjei hogyan alakulnak.

Nemzetközi szakirodalmi szemle

A könyvtárhasználat legfőbb statisztikai adatai, úgymint kölcsönzések száma, beiratkozott olvasók, érdeklődők száma, növekmények (pénzügyi) számadatai, (a későbbiekben kiegészítve az internethasználat, valamint az e-szolgáltatások statisztikájával) mutatják első megközelítésben egy ország vagy nyelvterület könyvtári kultúrájának általános képét, állapotát és változásait. A nemzetközi és hazai szakirodalom is elsősorban ezekkel az adatokkal, ezeknek az adatoknak az egymáshoz, illetve korábbi évekhez való viszonyításaival operálva ad hírt a könyvtári kultúra általános trendjeiről, állapotáról. A módszerek könyvtári kultúránként azonban eltérőek lehetnek. Az Egyesült Államokban például egy kijelölt évet kiindulási pontként alapul véve, viszonyítási indexekben írják le a statisztikai adatok változásait egy könyvtári hálózat éves vonatkozásaiban. Ez úgy néz ki, hogy például a 2000-es év mindenfajta statisztikailag mért használói adatait, paramétereit 100 egységnek állapítják meg, és ehhez képest, mondjuk, 2006-ban 112-n állt a beiratkozott olvasók számának indexe, tehát 12 százalékos növekedés volt tapasztalható országos szinten. A könyvtárak tehát folyamatosan jelen vannak "statisztikai" adataikkal a közvélemény előtt, akár kisebb cikkekben, de nagyobb napilapokban kommunikálva a mérhető és ezáltal összehasonlítható eredményeiket. Az átlagos és potenciális könyvtárhasználót amúgy nem érdekelné a könyvtári statisztika rejtelseiben való kutakodás, de jegyezzük meg, a statisztika tartalmilag akkor tárul fel (legfőképpen maguknak a könyvtárosoknak), amikor nemcsak azt vizsgáljuk mennyit kölcsönöztek, mennyit költöttek az adott könyvtárak növekményekre, hanem azt is, mit kölcsönöztek és milyen növekmények voltak egy adott évben, azaz a statisztika belső viszonyait, arányait, minőségeit is górcső alá vesszük. A külföldi szakirodalom, a fejlett kommunikációs és médiatechnológiáknak, gyakorlatnak a következtében sokszor általánosabb és könnyebb megközelítésben elemzi a könyvtári eredményeket (kvázi bulvárosítja a könyvtári híreket, amelyre már itthon is volt példa). Ennek az a veszélye, hogy ritkábban szokta a könyvtárhasználat konkrét minőségi aspektusait kommunikálni, szemben a mennyiségekkel, amelyek folyamatosan jelen vannak, mintegy a gazdasági számadatokhoz hasonlóan. Ezzel a jelenséggel a könyvtárügy szinte rákapcsolódik a gazdasági haszontermelés szisztémájának logikájára, mert a számokban leírható gazdasági bővülés, (vagy éppen csökkenés) az egész társadalmi rend fejlettségi szintjét mutatja. Ezt várja a társadalom is a könyvtárpolitikától: a könyvtárügy statisztikai számainak növelése abszolút kényszer, éppúgy, mint a gazdaságnál. Mint látni fogjuk, a könyvtárügy (abszolút) növekedési pályája előtt olyan társadalmi jelenségek (globalizációs ellentmondások) tornyosultak, amelyek túlmutatnak a nyugati világ könyvtárügyén és kultúrpolitikájának korlátain. Miközben egyfajta demográfiai torzulás figyelhető meg a globális világban, addig a fejlettebb Nyugat könyvtárügye nem képes a digitalizációs-technológiai előnyét a minőségi kulturálódás szolgálatába állítani. Hiányoznak olyan tudatos kultúrpolitikai-oktatáspolitikai irányelvek, amelyek értékelvű kulturális fogyasztásra nevelnek.

A könyvtártudomány nemzetközi irodalmának általam hozzáférhető, a megadott időszakot különösen is vizsgáló és a rendelkezésre álló (viszonylag rövid) idő alatt feldolgozott anyagainak vetületében azt mondhatjuk, hogy a nyugati kultúrkörben a (köz)könyvtárhasználat, legáltalánosabb trendjeit tekintve, "visszavonhatatlan", de - még szerencsére - csak fokozatos csökkenést mutat. (Itt fontos megjegyeznünk, hogy a de szócskával utalunk arra, hogy ez a csökkenési folyamat nem radikális mértékű, viszont állandósuló és folyamatos, amelyet már trendszerűnek nevezhetünk.) Ez a csökkenési trend részben a demográfiai, részben a szociális, részben a kulturális "közállapotok" globalizált viszonyrendszeréből eredeztethető. E kijelentés általános és deduktív előrebecsátása azonban igényli, hogy a következőkben bemutassam e fő trend belső ellentmondásait, és értelmezzem a csökkenés belső arányainak számadatait.

Túlzó lenne az ijedtségünk (mint ahogy a történelem során sokszor a könyv halálának megjósolása vonatkozásában is az volt), ha mindenben azonosulnánk Katherine Rushton cikkének mondandójával¹¹. A szerző arra figyelmeztet, hogy 2020-ra a felnőttek könyvtári kölcsönzése

eltűnhet. Cikke azonban figyelmeztető jel lehet, hogy a dokumentumok kölcsönzésének 2003-2004-es években mért hat százalékos visszaesése ilyen trendek mellett az évtized végére akár 40 százalékkal is visszavetheti a kölcsönzést. A brit könyvtári statisztikával foglalkozó szervezet (LISU) jelentése figyelmeztet, hogy 2003 és 2004-ben ugyan 17,8 font jutott egy személy könyvtári ellátására, de ennek az összegnek mindösszesen a kilenc százalékát költötték növekményekre, a többi költség működésre kellett. Ezzel szemben pozitívként említi, hogy a közkönyvtárak nyitvatartási ideje 15 százalékkal nőtt. A könyvtárhasználat arányainak belső átalakulását mutatja az a statisztikai adat, hogy az elektronikus, "információtechnológiai" szolgáltatásokat igénybe vevők száma megduplázódott 2001 és 2003 között. Egy könyvtárigazgatót idézve a cikk szerzője rámutat: "próbáltuk kideríteni a könyvtárhasználat motivációit, de a jelenlegi használati trendek eltávolodnak a könyvkölcsönzéstől". Az igazgató továbbá felhívja a figyelmet arra, hogy a könyvtáraknak figyelniük kell használóik "direkt jelzéseire", és fontosnak tartja a problémák együttes megoldását anélkül, hogy újradefiniálnánk a könyvtár fogalmát.

Ellentmondó trendekről számolnak be rövid időn belül Cree Charity és Yoon Mijung cikkei¹², amelyekben az amerikai közkönyvtárak kölcsönzési, illetve dokumentumnövekedési indexének 2004-es, illetve 2005-ös változásait elemzik. A felnőttek kölcsönzési indexe a 2005-ös év során 1,8 százalékkal 114 pontra nőtt, míg a növekmények száma két százalékkal, 116-ról 118 pontra emelkedett 2004-hez képest, amikor is a könyvkölcsönzés 2003-hoz viszonyítva három százalékkal csökkent (112 pontra), a növekmény két százalékkal nőtt 118 pontra. Árnyalja ezt az adatsort, hogy a "fiatalok" (akiknek pontos életkori felső határát nem sikerült kiderítenem, de több mint 18 év) könyvkölcsönzése változatlan maradt az előző évekhez képest, és maradt 105 ponton. A bérekre fordított összeg 3,2 százalékkal (128 pontra), a növekmények költsége 2,8 százalékkal, (109 pontra) szintén nőtt 2005-ben. Az amerikai közkönyvtárak teljes (pénzügyi) kimutatása a következőképpen alakult 2005-ben: a költségek 67 százaléka bérre ment, 13 százaléka már meglévő dokumentumokra, és 19 százaléka növekményekre. A számadatok érdekessége, hogy összegük nem 100 százalék, mivel vannak olyan középértékek, amelyek kevésbé hatottak a szélsőértékekre, mint az átlag. A kölcsönzés belső megoszlásának fő kategóriája, az elektronikus dokumentumok kölcsönzésének statisztikája, szintén változatlan maradt.

Külön és részletesebben fogom alább elemezni Douglas Grindlay és Anne Morris cikkét¹³, amely a legbővebb áttekintést és adalékot szolgáltatja az angolszász kultúrterület felnőtteket érintő közkönyvtári kölcsönzéseinek változásaihoz, mivel a cikk nemcsak a tényeket rögzíti, de a lehetséges okoknak is próbál utánajárni. Nagy-Britanniában is majdnem hasonló időszakban (a '60-as, '70-es években) élték a közkönyvtárak fénykorukat, csakúgy, mint Magyarországon, ahol ez a trend, kis eltolódásnak köszönhetően még a '80-as évek elejéig-közepéig kitartott. Az ezután bekövetkezett könyvtárhasználati és különösen a könyvkölcsönzések visszaesésében megnyilvánuló trendváltozások, csökkenések egy azóta is tartó folyamat kezdetét jelentették. A digitális forradalom "előestéjén" tehát már vihar előtti csend figyelmeztette a könyvtári szakmát, hogy történetének egyik legnagyobb kihívását jelentő változása előtt áll. 1987 és 1997 között a könyvkölcsönzések, mintegy 24 százalékkal estek vissza Nagy-Britanniában. (Kivéve a gyermekekét, ahol csak egyszázalékos csökkenést regisztráltak!) E visszaesés belső mértéke különösen a felnőtt szépirodalmat érintette 29 százalékkal, a szakirodalom "csak" 12 százalékos visszaesést mutatott. A lehetséges okok között kutatva, azokat rendszerbe szedve a következőkre vezet vissza a használat mértékének csökkenését e tanulmány szerzője:

- A közkönyvtárak támogatásának csökkenése. 1997-ben 1987-hez viszonyítva könyvtárak ugyan 57 százalékkal több támogatást kaptak nominál értékben, de ez reális értékben egyszázalékos csökkenést jelentett az 1987-es állapothoz képest. A könyvbeszerzésekre fordítható keret reálértékben az 1990-es 61,4 millió fontról 1999-re 33,5 millió fontra csökkent. A fenntartási költségek csökkenése könyvtárak bezárását és a megmaradók nyitva tartásának csökkenését okozták, amelyek különösen a több műszakban dolgozó olvasók elvesztéséhez járultak hozzá. A kutatások is azt bizonyítják, hogy a könyvtárhasználat legfőbb adatainak alakulása a könyvtári nyitva tartás hosszával és a beszerzésre fordított összeggel állnak korrelációban.
- A könyvtári ellátóhelyek számának csökkenése. 1994 és 1999 között az angliai könyvtárak száma

24 914-ről 21 849-re csökkent. Ez a leépítés szintén a használat statisztikai adatainak csökkenésére erősített.

- Könyvtári szabályok szigorodása. Az angliai könyvtárpolitika kormányzati irányítása 1980-ban eltörölte a könyvtári büntetési, illetve szolgáltatások díjtételeinek maximalizált nagyságát. Ez az árliberalizáció nagyon nem kedvezett a könyvtárhasználat "szociális" szempontjainak sem, de azokat is elfordították a könyvtáraktól, akik inkább az egyre rövidülő olvasási idejüket immár könyvesboltok (később már internetről is megrendelhető) könyveivel elégítették ki ezek után.

- Könyvolvasás általános válsága. Ezen tényezők szerencsétlen együttállásához hozzájött az a kulturális trendváltás, amely a könyvolvasást, mint szabadidős tevékenységet erodálta. A könyvolvasás visszaszorulása mögött két tényezőt vélnek felfedezni a cikkírók. Elsődlegesen az újabb (főképp elektronikus) szórakozási technikák (televízió) és alternatív szabadidős tevékenységek térnyerése az olvasási idő fölött, másrészt a szövegolvasási, szövegértési képességek csökkenése is nehezítik az olvasás megszeretését.

- A televízió-nézés, mint szignifikáns és kiemelendő tényezője a könyvolvasás alternatívájaként megjelenő szabadidős tevékenységeknek. Külön kiemeli a tanulmány, hogy a tévézés, különösen a gyermek- és ifjúsági könyvek visszaesését implikálja erőteljesebben.

- Növekvő (internetes) könyvvásárlások. Sajátos angolszász és gazdagabb országokra is talán jellemző mozzanat, hogy az internetes könyvrendelés (online könyvesboltok, antikváriumok) kényelme miatt is kevesebben keresik fel a közkönyvtárakat. A személyes könyvvásárlások száma amúgy is növekvő trendet mutat. (Ebből a szempontból hasonló a trend Magyarországhoz, de jegyezzük meg, hogy egy napilap cikke szerint egyre szűkebb réteg vesz több könyvet!)

- Internet- és számítógép-használat. Már a digitális forradalom előestéjén is számos tudományos előrejelzés a könyvek iránti radikális csökkenést jósolta, de a kegyelemdőfést a klasszikus könyvtárbajárás kultúrájának a digitális forradalom második hulláma, a szélessávú technológia gyorsabb letöltést lehetővé tevő technikai újítása (online könyvek bővülő választéka, zenék, videók könnyebb letölthetősége) jelentette. Ekkor kezdődött az e-könyvek hőskora is.

Terjesszük ki figyelmünket ismét a nagyvilágra: Haraszi Pálné cikkében¹⁴ arra tesz kísérletet, hogy a könyvtári világstatisztikákat összegezze. Ebből az következik, hogy a világon mintegy 2,5 milliárd regisztrált könyvtárhasználó lépett (legalább virtuálisan) könyvtári térbe 2003-ban. A világon összesen 35 milliárd állományegység van könyvtári tulajdonban, ebből 16 milliárd európai, 12 milliárd észak-amerikai könyvtáraké. Az európai felsőoktatási könyvtárakban kétszer annyi az internetkapcsolat, mint Észak-Amerikában, de e szemle írójaként (az objektivitás nevében) hozzátenném még, hogy az USA-ban a könyvtári internetszolgáltatás hagyományosan a közkönyvtárak erőssége, ahol ingyenesen lehet hozzáférni. (A világ számítógépeinek 50 százaléka egyébként az USA-ból kapcsolódik a hálózatra.) Meglepő adatként szolgálhat az, hogy a könyvtárak társadalmi beágyazottságának vizsgálata azt mutatja, hogy a mozi után második helyen az említettség gyakoriságában a könyvtár jelent meg az egy év alatt igénybe vett kulturális szolgáltatások rangsorában. Érdekes adalékként szolgálhat az a számítás, amely szerint a könyvtárak hatása az Európai Unió gazdaságára egy 1998-as jelentés becslése szerint a GDP 0,4 százalékát teszi ki. Még érdekesebb és beszédesebb az az adat, amely szerint az EU-tagországokban a közkiadások kevesebb, mint egy százalékát fordítják közkönyvtárügyre, addig a lakosság kétharmada valamilyen formában aktívan használja ezeket az intézményeket. A könyvtármarketing módszertanáról a következő ajánlásokat idézi a cikk szerzője:

- a könyvtárak népszerűsítése a politikai döntéshozók között, azután a politikusok megnyerése a lobbista szerepre;

- a politikusok által támogatott sikeres könyvtárfejlesztési akciók, a sikertörténetek adatbázisba szervezése;

- a Te könyvtárad kampány: a mozgalom eredetileg IFLA-ALA összefogással indult 2001-ben, azóta 27 ország csatlakozott hozzá. A kampány fő üzenetei: a könyvtár a lehetőségek terepe, a könyvtárak dinamikus és fejlődőképes terek, a könyvtárak összekötik a világot.

További és megújított olvasószolgálati módszerek innovatív javaslataival Hisle Lee cikke¹⁵ foglalkozik, amelyet fordításban adtak közre. A szerző elsősorban az egyetemi könyvtárak referenz szolgálatainak újításairól ötletel. Érdekességként jegyezzük fel e svédasztalos ötletbörze néhány elemét. A cikkíró "mobil" könyvtárosokat ajánl, akik például laptop és wifi segítségével maguk erednek a diákság nyomába, és ott segítenek nekik, ahol éppen az egyetem területén csoportosan tanulnak, és egy helyi, mobil referenz pultot hoz létre a könyvtáros a laptopja segítségével. A szerző azt vélelmezi, hogy a hagyományos pult mögüli, pulthoz kötött referenzszolgáltatás ideje lejárt. Ő olyan szolgáltató pontokat tud elképzelni, mint ahogy például Pennsylvániában meg is valósították, azaz minden olvasószolgálati pulton minden könyvtári folyamatot, kezdve a beíratkozástól, lezárva a tájékoztatás, kölcsönzési aktusig végezhetnek. Ez a cikkíró szerint növeli az interaktivitást és csökkenti a munkamegosztásból fakadó problémákat.

Olvasás és könyvtárhasználat

A könyvtárhasználattal szorosan korreláló tényező és jelenség az olvasásnak - mint társadalmi jelenségnek - és az olvasó szubjektív hozzáállásának a változása. Kultúrtörténeti tény, hogy a középkor vége felé a reneszánszban megszűnő hangos olvasást felváltó néma, magában-olvasás, megalapozta a könyvvel, az ismeretekkel, esztétikummal való személyes, individuális, modern európai viszonyulást. E folyamat hatásainak kétarcúságát azonban jelzi az is, hogy bár a magában-olvasás egyben gyorsítja is a szöveg elsajátítását, azonban a szövegértés szempontjai a hangos-olvasás paramétereit között jobban érvényre jutottak. A hangsúlyozás, a szöveg ritmikája, hanglejtései, egyszóval interpretációja, jobban kibontakozhatott az élőlövészavas könyvolvasás időszakában. A "könyv individuális fordulata", amellyel végképp az egyén "felelőssége", kompetenciája és érdeklődése határozta meg viszonyát a könyvben leírtakhoz, elvezetett az olvasás, a műveltség és a tudás expanziójához, tömegessé válásához.

Az Amerikai Nemzeti Művészeti Alapítvány (NEA) "Olvasni, vagy nem olvasni" című 2004-es, "A veszélyeztetett olvasás" alcímű tanulmányából¹⁶ kiderül, hogy az amerikai polgárok kevesebbet olvasnak és az olvasási készségeik is erodálódtak. Ezek a jelenségek komor jelzések a társadalom minden szegmense számára. Különösen aggasztónak tartja a tanulmány, hogy a tinédzserek és az egyetemisták is kevesebbet olvasnak. A szerző rámutat annak a törekvésnek a kudarcára, hogy új olvasói generáció jöjjön létre. Bár a tanulmány nem keresi az írás és olvasás visszaesésének okait, megállapítja: "nem szerencsés", hogy mindezen jelenségek egybeesnek az internet elterjedésével. Amíg az olvasástanítás módszerei az iskolákban javultak, addig korunk sok fiatal "beletaszít" a globális (elektronikus) internetes kultúra világába. Az alapítvány reméli, hogy kutatása ébresztőt fújhat az amerikai nemzet számára, az olvasási probléma területére nézve. Fontosnak tartják továbbá, hogy a marginalizálódott könyvkultúrát a média ismét az érdeklődés középpontjába helyezze.

Visszatérve ismét Nagy-Britanniába: a könyvtárhasználat statisztikai adatainak érdekes elemzését nyújtja a Page Benedicte írása¹⁷. A jelentés megállapítja, hogy fontos eredmény, hogy a könyvtári szakma képes rámutatni a könyvkölcsönzések visszaesésének problémájára, a szerző mindazonáltal az aktuális szolgáltatásokat e téren korántsem tartja ideálisnak. A 2006-2007-es időszakot átfogó felmérés különösen a könyvkölcsönzés arányait vizsgálta. Megállapítja: a látogatók száma 1,4 százalékkal (összesen 337,3 millióra), a könyvkölcsönzések mértéke 2,6 százalékkal (314,7 millióra) esett vissza. Megjegyzi, hogy még a legforgalmasabb könyvtárak, mint a norfolki vagy a Birminghami Központi Könyvtár adatai is kisebb "elhajlást" mutatnak az előző évekhez képest. Érdekes adalék ugyanakkor, hogy a hároméves gyermekek (családi) könyvkölcsönzései növekedtek. Megemlíti, hogy a könyvtár az önkéntesek segítségével "meghosszabbíthatja" épületét, és a könyvtár területén kívül is fejthet ki könyvtárat népszerűsítő tevékenységet¹⁸. Érdekességképpen a norfolki könyvtárat veszi jobban górcső alá a tanulmány. Ez a könyvtár a legnagyobb forgalmú ma Nagy-Britanniában. 1,5 millió látogatójával és 1,16 millió könyvkölcsönzéssel vezeti az angol könyvtárak ranglistáját. A Norfolk Megyei Közgyűlés mint fenntartó előtt is nagy presztízsű intézmény magas támogatottságot élvez, amellyel képes az innovációra és az állomány magas

szintű kezelésére. Norfolkban az állami támogatás 75 százalékát dokumentumbeszerzésre használják. Norfolkban a szépirodalom 84, a szakirodalom 75 százaléka a könyvtár polcain van, a könyv megjelenésének napján! (Ez a magyarországi viszonyok között szinte elképzelhetetlen logisztikai teljesítmény azonban nem feltétlenül párosul a könyvek éppoly gyors selejtezésével...) A könyvbiztosítók preferenciáit segítik kialakítani azok a fiatalok, akik szoros kapcsolatot ápolnak a könyvtár, az iskolák és ifjúsági szervezetek között.

A croydoni könyvtár negyedik az angliai toplistán a látogatók számát tekintve, amely több mint egymillió volt 2005-ben, de egy kicsit csökkent 2006-ra. Érdemes megemlíteni, hogy a dokumentumok számarányait tekintve csak a 15. a könyvtár (54 4000 kötet), mégis a második legforgalmasabb volt 2005-ben. Az intézmény egyik osztályvezetője kiemeli a könyvtár jó megközelíthetőségét, közel a bevásárló negyedhez. Nagy raktárai vannak és 100 számítógépes elérésük, amelyek nagyon népszerűek. Erősek a gyermekkönyvtári szolgáltatásaik. Részt vettek többek között a "Nyári Olvasás Kihívás" projektben, valamint először szervezték meg a "Tinédzserek Nyári Olvasási" szimpóziumát. A croydoni könyvtár mindig is nyitott volt az olvasókkal való kommunikációra és arra, hogy a használók milyen szolgáltatásokat szeretnének még a könyvtárban. Bevezették például a tinédzser olvasójegyet, amellyel többek között szülők megjelenése nélkül is kölcsönözhetnek DVD-t, használhatták a számítógépeket, és a szokásosnál hosszabb időre vihetik ki a könyveket. A könyvtár munkaközössége jó partneri viszonyt ápol egyéb (iskolai) szervezetekkel. A gyermekkönyvtárosok segítenek a házi feladatok megoldásában, és éppen az iskolaszünetekben van meghosszabbított nyitva tartás a gyermekkönyvtárban. A croydoni könyvtár igazgatója szerint a könyvkölcsönzések visszaesése univerzális trend, amelyet többek között a könyvek online rendelésének tulajdonít. "A könyvtáraknak más területeken, más direktívák szerint kell újraszerveződniük, például a számítógépes szolgáltatások területén, de a könyvek még mindig alapvetők maradnak." A cikkből még kiderül, hogy szerte Nagy-Britanniában megpróbálták előirányzatként bevezetni a vasárnapi nyitva tartást, de ennek (anyagi, humán) feltételeit eddig nem sikerült előteremteni. A könyvtár társadalmi kapcsolatainak (iskolák, civil szervezetek) erősítése szintén fontos aspektusa a brit könyvtárpolitikának és marketingnek. Külön felhívják a figyelmet a helyi közösségekkel való kapcsolattartásra. Fontos szempont a könyvek szabadpolcosításának módszere. Figyelni kell, hogy melyik az a könyv, ami nem forog, azt raktárosítani kell (és nem azonnal leselejtezni!), ami viszont sikerkönyv lehet, azt szabadpolcra kell tenni. A jelentés továbbá ösztönzi a könyvtárosokat a vonzó tér kialakítására és arra, hogy segítsék ledönteni a könyvtárhasználat "tabuját". A southerni könyvtár például olyan személyeknek szervez alkalmakat, akik nem vagy nagyon ritkán járnak könyvtárba. A könyvtár ezen kívül jelen van a southerni könyvfesztiválon, ahol közkedvelt és ismert olvasóik népszerűsítették a könyvtárat a média számára. Jó kapcsolatokat ápolnak a helyi szellemi fogyasztókkal és látássérült csoportokkal is.

JEGYZETEK

1 Lásd részletesen a Könyvtári Figyelő 2009/3-as számában közölt dolgozatomban.

2 A legújabb fejlesztésű, kézben hordozható e-book readerek könyvtár-filozófiai elemzését, jelentőségét itt most nem lehet elvégezni, de később, egy szűkebben is a digitalizáció könyvtár-filozófiai kérdéseivel foglalkozó cikkben elemezni fogom. Az e-book readerről addig is lásd: <http://www.origo.hu/techbazis/hightech/20090903-sony-reader-teszteltuk-a-kozel-tokeletes-ekonyvolvasot.html>

3 Lásd: Frank Schirrmacher: A Matuzsálem-összeesküvés. Bp., 2007. Scolar, 208 p.

4 Hosszabb távon mindenképpen, hiszen, ha a Föld lakossága eléri a demográfiai maximumát, akkor globális értelemben is növekedni fog az idősök száma. Lásd: http://www.sg.hu/cikkek/17014/2100_ban_tetozodhet_a_fold_lakossaganak_szama#

5 <http://users1.ml.mindenkilapja.hu/users/szocmester2008/uploads/TKatiprez20081208.ppt>

6 Downturn puts new stresses on libraries.

7 <http://www.origo.hu/techbazis/internet/20090907-a-vilag-konyvtarosa-lehet-a-google.html>

8 Megtette ezt kiválóan, elemző munkájában Rozsnyai Ervin, Az imperializmus korszakváltásai című könyvében (Bp., 2002. Rozsnyai András kiad., 191 p.), amelynek általam írt könyvismertetőjét lásd a FSZEK honlapján!

9 Lásd: Haraszti Pálné: Könyvtárak jövőképe a világban, szerepük a WSIS-folyamatban 1-2. rész. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 2006. 4. szám. E statisztikailag összesített adat bevallottan "jóindulatú" becslés, felkerékítés. Benne vannak a könyvtárba betérők, a csak "melegedők" éppen úgy, mint a távhasználók. Az sem lehetetlen, hogy ebben az értékben az összesített használatok valamilyen szintű aránya is benne foglaltatik.

10 Itt egy újabb globális ökológiai paradoxonba ütközünk: a könyvek számának mennyiségi növekedése ütközhet "ökológiai akadályokba": a papírkibocsátás csökkenése lehet környezetvédelmi elv. Az ezt a problémát áthidaló digitális kézi könyvolvasó readerek elterjesztése viszont gazdasági-technológiai akadályokba ütközik.

11 Lending libraries face extinction. = Bookseller; 12/12/2005

12 Public Library Circulation decreases, expenditures rise. = American libraries, 2005, Nov., Vol. 36., valamint Public Library Circulation and expenditures increas in 2005. = Uo. 2006, Nov, Vol. 37.

13 The decline in adult book lending in UK public libraries and its possible causes. = Journal of documentation Vol 60. No. 6., 2004. 609-631. p.

14 Haraszti Pálné: i. m.

15 Reference questions in the library of the future, azaz Tájékoztatás a jövő könyvtárában. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 2006. 10. sz.

16 Milliot, Jim: New NEA Report finds more reading declines. = Publishers Weekly; 11/19/2007, Vol. 254.

17 There's more libraries than lending. = Bookseller, 2/8/2008

18 Lásd az itthon megvalósult példát az "Ervin a Szigeten" című, a Szigetfesztiválon kifejtett FSZEK-es marketinget.

(A tanulmány folytatása következő számunkban lesz olvasható.)